

УДК 342.14

*О. В. Щербанюк***ДОСТУПНІСТЬ СУДОВОГО ЗАХИСТУ
ЯК ОСНОВА МОДЕРНІЗАЦІЇ СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ**

У період утвердження й розвитку в Україні правової держави, формування громадянського суспільства набувають актуальності дослідження сутності судової влади. Доступність правосуддя є однією з передумов становлення цієї гілки влади як повноцінного та самодостатнього механізму захисту прав і свобод людини. Проблема доступності правосуддя не обмежується окремою державою, а привертає увагу міжнародної спільноти, тому можна вести мову про інтернаціоналізацію стандартів у галузі судуострою [1, с. 7].

Аспекти реалізації права на доступ до правосуддя досліджувались Ю.М. Грошевим, М.І. Козюброю, А.В. Лужанським, І.Є. Марочкіним, О.М. Овчаренко, Д.М. Притикою, Н.Ю. Сакарою, Н.В. Сібільовою, В.І. Шишкіним та ін. Тим не менше, дослідження конституційного принципу права на доступ до правосуддя в Україні є недостатнім.

Тому метою статті є аналіз доступності судового захисту як основи модернізації судової системи.

Доктрина природного або належного правосуддя, належної правової процедури сформувалася у Великобританії наприкінці XVII ст. і стала фундаментом створення національних концепцій.

Уперше термін «належна правова процедура» зустрічається, на думку Н. Крилової, у статуті Едуарда III (1355). Він також був проголошений у Великій хартії вольностей [2, с. 99–100].

Погляди про природне або належне правосуддя формувались як на рівні прецедентів, так і на рівні наукової доктрини. До них належать такі максими, як «кожний має право на справедливий і належний суд», «кожний має право бути повідомленим про слухання справи», «кожний має право висловитись під час розгляду його справи», «ніхто не може бути суддею у своїй справі» тощо [3].

У середині XX ст. ці погляди набули міжнародного визнання, зокрема в 1948 р. вперше здійснена спроба сформулювати універсальні принципи правосуддя. У текст Загальної декларації прав людини були включені статті,

які проголосили рівність усіх перед законом (ст. 7) і встановили право на ефективний судовий захист, який здійснюється компетентним, створеним на основі закону судом, або право на доступ до правосуддя (ст. 8), декларували право не на суд, а на неупереджений і транспарентний (публічний, гласний) суд, а також ст. ст. 9, 11, які місять додаткові гарантії прав людини у сфері діяльності суду і правоохоронних органів (презумпція недоторканності особи та її майна, неможливість зворотної сили закону тощо). Ці принципи природного правосуддя були розвинуті й доповнені Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966 р. (ст. ст. 6, 9, 10, 14–16), які встановили, що належним є доступ не до суду, а до незалежного й неупередженого суду, природним є існування права на адвоката та права на перегляд судового рішення тощо. Підсумковий документ Віденської зустрічі (далі – ОБРЕ) установив принципи універсальності правосуддя й необхідності повідомлення про рішення апеляційної інстанції з указівкою мотивів такого рішення (ст. 13). Ідея справедливого суду втілена також у Документі Копенгагенської наради Конференції з людського виміру ОБРЕ 1990 р. (п. п. 5.5, 5.10–5.21).

У 1985 р. Генеральна Асамблея ООН схвалила розроблені та прийняті VII Конгресом ООН щодо запобігання злочинності та поводження з правопорушниками Основні принципи, які стосуються незалежності судових органів, а ЕКОСОС в 1990 р. – Ефективні процедури здійснення основних принципів щодо незалежності судових органів.

Європейська конвенція про захист прав та основних свобод 1950 р. більш детально й чітко закріпила у ст. ст. 5, 6, 7, 13 основоположні принципи природного правосуддя, а механізм охорони основних прав і свобод людини, закріплений Конвенцією (Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ), забезпечив рецепцію цих принципів у повному обсязі в державах-учасницях Конвенції, в тому числі й в Україні.

Як правило, конституційні тексти різноманітні за обсягом і змістом принципів організації та діяльності судової влади. Вони можуть класифікуватись на інституційні і процесуальні. До першої групи належать універсальність судового захисту або вільний доступ до правосуддя, незалежність суду, заборона на створення надзвичайних судів, участь народу у здійсненні правосуддя, колегіальність і одноосібність, рівність сторін та змагальність судового процесу, усність і безпосередність судового процесу тощо.

Діяльність Комісії з прав людини, яка перестала функціонувати в 1998 р., та ЄСПЛ створила розгалужену систему тлумачення кожного з указаних принципів, пояснення їх значення для кожного конкретного випадку. Сучасне розуміння принципів природного або належного правосуддя неможливе без урахування рішень цих органів.

Вплив практики ЄСПЛ може мати різноманітні вияви, зокрема Т. Фулей виділила інформаційний, ідеологічно-виховний, соціальний і правовий. Учена зазначає, що вплив практики ЄСПЛ на формування нової правової культури не можна недооцінювати, коли повільно, але здійснюється перевірка відповідності правових положень чинного законодавства та практики їхнього

застосування певним мінімальним стандартам, які вже отримали усталену назву «конвенційні стандарти» й розкриваються у практиці ЄСПЛ. Поступово зростає як кількість, так і діапазон випадків застосування конвенційних стандартів вищими судами [4, с. 99, 101].

Концептуальною засадою модернізації судової системи має стати її максимальне наближення до населення. Передусім люди не повинні обмежувати себе в судовому захисті та потерпати через територіальну віддаленість місцевих і апеляційних судів.

Доступність судового захисту має забезпечуватись й універсальним порядком звернення до суду, за правилом «одного вхідного вікна». Громадяни повинні бути захищені від безкінечних «лабіринтів» судової тяганини, листувань і відмов у пошуках належного суду [5, с. 355].

Право на доступ до суду – це третій елемент права на суд, який, на думку С. Шевчука, означає, що особа повинна мати можливість подати справу на розгляд, а суд мусить розглянути її без зайвих і неналежних правових чи практичних перешкод. Таке право покладає на державу як негативний обов'язок, тобто утриматися від створення неналежних процесуальних перешкод для доступу до суду, так і позитивний, тобто забезпечити практичний та ефективний доступ до суду. Позитивний обов'язок може включати вжиття заходів, спрямованих або на забезпечення безоплатної правової допомоги, або на спрощення судової процедури [6, с. 288]. Уперше право вільного доступу до суду по цивільних справах як основне право було визнано ЄСПЛ у зв'язку зі справою Голдера [7], а право вільного доступу до суду у кримінальних справах і його розумне обмеження було викладене у справі Девіра та у справі «Х. проти ФРН» [8].

Ст. 10 Загальної декларації прав людини містить основні елементи права на доступ до правосуддя, а саме: «Кожна людина (суб'єктний елемент) для визначення її прав та обов'язків і встановлення обґрунтованості висунутого їй кримінального обвинувачення (компетенційний елемент) має право на основі повної рівності (суб'єктний елемент) на те, щоб її справа була розглянута гласно й із дотриманням усіх вимог справедливості (процесуальний елемент) незалежним і неупередженим судом (інституціональний елемент)» [9, с. 8].

На думку Е. Амбросимової, основними елементами (за їх значимістю) принципу вільного доступу до правосуддя є такі: свобода й рівність усіх суб'єктів права на суд (суб'єктний елемент); універсальність компетенції суду в предметному, територіальному й темпоральному аспектах (компетенційний елемент); правило ординарного суду та належного судді, включаючи заборону на існування надзвичайних судів (інституціональний елемент); змагальність судової процедури (процесуальний елемент) [10, с. 102].

А. Лужанський, аналізуючи правову природу права на доступ до правосуддя, виділяє такі його складові: формально-правову, пов'язану із визнанням згаданого права та його реалізацією в межах дії позитивного права; змістову, пов'язану із нормативно-правовим закріпленням цього права й

відповідних йому правових обов'язків; процесуальну, що регулює порядок реалізації цього права та порядок реалізації відповідних йому обов'язків [11, с. 45].

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» у редакції від 12 лютого 2015 р., право на справедливий суд включає те, що кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним відповідно до закону; іноземці, особи без громадянства й іноземні юридичні особи мають право на судовий захист в Україні нарівні з громадянами та юридичними особами України; судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи відповідно до Конституції й у порядку, установленому законами України [12].

Поділяємо позицію О. Овчаренко, згідно з якою «доступність правосуддя слід розглядати в тісному зв'язку з таким філософсько-правовим поняттям, як справедливість. Доступність і справедливість – це стандарти, що втілюють напрацьований людством ідеальний образ судової влади. Прагнення до цього ідеалу має стати концептуальною основою організації та діяльності, а також подальшого реформування судової влади. Доступність правосуддя необхідно віднести до інституційних принципів, які стосуються організації та діяльності судової влади в цілому. Вони відіграють роль системоутворюючих чинників, що виражають сутність і призначення останньої, служать фундаментом, на якому ґрунтується устрій судової системи і процес вирішення юридично значущих справ, що належать до юрисдикції суду» [1, с. 33].

На думку Ю. Сакари, необхідно виділити два підходи в дослідженні проблеми доступності правосуддя: широкий і вузький. Широкий підхід спрямований на дослідження різних аспектів проблеми доступності правосуддя, у тому числі можливості безперешкодного звернення зацікавлених осіб до суду, швидкого, ефективного та справедливого розгляду справи з безумовним дотриманням процесуальних норм, а також виявлення перешкод доступу громадян до суду, розроблення способів і механізмів їх усунення, а також установлення умов або факторів, які можуть гарантувати найбільш сприятливі обставини для реалізації громадянами їх права на судовий захист [13, с. 79].

Ознакою доступності до правосуддя є належні процедури. У тлумаченні цієї категорії є різні підходи, але, як правило, вона характеризується в аспекті справедливої процедури. Це призводить до різного визначення обсягу цієї категорії і поряд із цим до певної теоретичної неузгодженості щодо справжнього визначення сутності належної процедури та співвідношення із загальною категорією «справедливість».

В умовах судово-правової реформи в Україні варто забезпечити належну реалізацію людиною конституційного права на справедливий суд і доступ до нього. Визначення складових доступу до правосуддя потрібно проводити, ураховуючи положення п. 1 ст. 6 Конвенції, прецедентної практики Європейського суду з прав людини, а також основних ознак моделі справедливого судочинства.

Література

1. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : [монографія] / О.М. Овчаренко. – Х. : Право, 2008. – 304 с.
2. Крылова Н.С. Судебная система Великобритании / Н.С. Крылов // Судебные системы зарубежных стран. – М., 1991. – С. 99–100.
3. Dr. Bonham's Case, Co Rep. 1135 (1610), Dr. Bentley Case, 1 Stra. 577 (1723).
4. Фулей Т. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на судову практику України / Т. Фулей // Право України. – 2015. – № 2. – С. 98–112.
5. Прилуцький С.В. Суд і прокуратура у механізмі державної влади / С.В. Прилуцький // Проблеми теорії конституційного права України / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Парламентське вид-во, 2013. – 616 с.
6. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Реферат, 2007. – 848 с.
7. Older v the United Kingdom [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57496>.
8. Deweer v Belgium [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57469> ; X v Federal Republic of Germany [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-3189>.
9. Право человека и судопроизводство : собрание международных документов. – Вена-Варшава, 1996.
10. Амбросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы / Е. Б. Амбросимова. – М. : Институт права и публичной политики, 2002. – 160 с.
11. Лужанський А.В. Конституційна природа права на доступ до правосуддя в Україні / А.В. Лужанський // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 10. – С. 45–48.
12. Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 01.04.2015 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. – № № 41–42, 43, 44–45. – Ст. 529.
13. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : [монографія] / Н.Ю. Сакара. – Х. : Право, 2010. – 256 с.

А н о т а ц і я

Щербанюк О. В. Доступність судового захисту як основа модернізації судової системи України. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню сутності й змісту доступності правосуддя як принципу судової влади. Зміст доступності правосуддя розкривається через сукупність її елементів. Аналізуються міжнародно-правові акти, на підставі чого визначаються критерії доступності правосуддя.

Ключові слова: суд, правосуддя, принципи здійснення правосуддя, принцип доступності правосуддя, судовий захист, судова система.

А н н о т а ц и я

Щербанюк О. В. Доступность судебной защиты как основа модернизации судебной системы Украины. – Статья.

Статья посвящена исследованию сущности и содержания доступности правосудия как принципа судебной власти. Содержание доступности правосудия раскрывается через совокупность ее элементов. Анализируются международно-правовые акты, на основании чего определяются критерии доступности правосудия.

Ключевые слова: суд, правосудие, принципы правосудия, принцип доступности правосудия, судебная защита, судебная система.

S u m m a r y

Shcherbanyuk O. V. Access to of judicial protection as the basis for modernization of the judicial system of Ukraine. – Article.

The article investigates the nature and content of access to justice as a principle of judicial power. Contents of access to justice is revealed through a combination of its elements. Analyzed international instruments, whereby the criteria for access to justice.

Key words: court, justice, principles of justice, principle of access to justice, judicial protection, judicial system.